

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL
D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA
CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRACO

B I E N N A L

ACTES

4^T CONGRÉS INTERNACIONAL D'ARQUEOLOGIA I MÓN ANTIC

VII REUNIÓ D'ARQUEOLOGIA CRISTIANA HISPÀNICA

EL CRISTIANISME EN L'ANTIGUITAT TARDANA
NOVES PERSPECTIVES

TARRAGONA, 21-24 DE NOVEMBRE DE 2018

EDICIÓ A CURA DE
JORDI LÓPEZ VILAR

TARRAGONA, 2019

Comitè científic

Joaquín Ruiz de Arbulo (president) – Universitat Rovira i Virgili – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Jordi López Vilar (secretari i editor) – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Maria Adserias Sans – Serveis Territorials de Cultura – Generalitat de Catalunya
Lluís Balart Boïgues – Museu d'Història de Tarragona
Francesc Barriach Molas – Reial Societat Arqueològica Tarraconense
Julia Beltrán de Heredia – Facultat Antoni Gaudí – Ateneu Universitari Sant Pacià
Mònica Borrell Giró – Museu Nacional Arqueològic de Tarragona
Joan Gómez Pallarès – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Josep Guitart Duran – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut d'Estudis Catalans – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Josep Maria Gurt Esparraguera – Universitat de Barcelona
Joan Josep Marca (†) – Fundació Privada Mútua Catalana
Joan Menchon Bes – Ajuntament de Tarragona
Maite Miró i Alaix – Servei d'Arqueologia – Generalitat de Catalunya
Andreu Muñoz Melgar – Arquebisbat de Tarragona
Josep M. Palet Martínez – Institut Català d'Arqueologia Clàssica
Antoni Pujol Niubó – Fundació Privada Mútua Catalana
Isabel Rodà de Llanza – Universitat Autònoma de Barcelona – Institut Català d'Arqueologia Clàssica

Aquest llibre ha comptat amb el recolzament econòmic del projecte coordinat d'investigació “Exemplum et Spolia” (HAR 2015-64386) del Ministerio de Economía y Empresa sota la direcció dels Profs. Ricardo Mar i Joaquín Ruiz de Arbulo.

© de l'edició, Universitat Rovira i Virgili - Institut d'Estudis Catalans
© del text, els autors
© de les fotografies i il·lustracions, els autors, llevat que s'indiqui el contrari
Primera edició: Novembre de 2019
Maquetació i impressió: Indústries Gràfiques Gabriel Gibert
Disseny de la coberta: Andreu Muñoz

Dipòsit Legal: T 1.338-2019
ISBN: 978-84-8424-820-0

LLISTA D'AUTORS

Alegría, Tejedor, Walter
walter.historia@gmail.com

Alfaro, Egoitz
egoitz.alfaro@ehu.eus

Álvaro Rueda, Karen
kalvaro@ub.edu

Aranda González, Raúl
raranda@icac.cat

Bagà, Jordi
jordibaga@hotmail.es

Bar-Magen, Alexander
alexander.barmagen@gmail.com

Beltrán de Heredia, Julia
jbeltran@facultatantonigaudi.cat

Bravo, Pilar
pbravo@tarragona.cat

Brum, Patrícia
psbrum@troiaresort.pt

Campos Carrasco, Juan Manuel
campos@uhu.es

Carneiro, André
ampc@uevora.pt

Castanyer Masoliver, Pere
pcastanyer@gencat.cat

Cau Ontiveros, Miguel Ángel
macau@ub.edu

Cebrián Fernández, Rosario
marcebri@ucm.es

Cepeda Ocampo, Juan José
juan.cepeda@unican.es

Claveria, Montserrat
Montserrat.Claveria@uab.cat

Coll Monteagudo, Ramon
collmonteagudo@hotmail.com

Coll Pla, Sergio
sergio.coll@urv.cat

Contreras Rodrigo, Fernando
info@archaeology.institute

Coromina Bujons, Neus
neus.coromina@gmail.com

Costa Solé, Ana
nymphaeum82@gmail.com

Di Cosmo, Antonio Pio
apicosmo@outlook.it

Díaz García, Moisés
moisesu@msn.com

Domingo, Javier
javdomingo78@gmail.com

Escrivà Chover, Isabel
M.Isabel.Escriva@uv.es

Fabregat Fibla, Reis
info@nemesisarch.com

Farreny Agràs, Montserrat
mfarreny@martorell.cat

Fernández Sutilo, Lucía
lucia.fernandez@dhga.uhu.es

Ferran i Gómez, Domènec
Domenec.Ferran@terrassa.cat

Freán Campo, Aitor
aitor.frean.campo@gmail.com

Fresno Bernal, Pablo del
Fuentes Sánchez, José Luís

Garcia i Llinares, M. Gemma
ggllinares@gmail.com

Godoy Fernández, Cristina
Cgodoy@facultatantonigaudi.cat

Gurri Costa, Esther
egurri@museudebadalona.cat

Gurt Esparraguera, Josep M.
jmgurt@ub.edu

Heras Mora, Francisco Javier
fjheras@gmail.com

Hortelano Uceda, Ignacio
ignacio.hortelano@gmail.com

Jastrzębowska, Elżbieta
e.jastrzebowska@uw.edu.pl

Julià Brugués, Ramon
ramon.julia@ija.csic.es

Lasheras González, Ada
alasheras@icac.cat

Lopes, Virgilio
virgilioamlopes@sapo.pt

López Pérez, M. Dolores
mdlopez@ub.edu

López Vilar, Jordi
jlopez@icac.cat

Lorenzo de San Román, Roberto
rlaurentius@gmail.com

Loza Uriarte, Miguel
iterbide@yahoo.es

Macías Fernández, Ismael
ismael_macias_786@hotmail.com

Madrid Balanza, María José
mariajosemadridbalanza@gmail.com

Magalhães, Ana Patrícia
apmagalhaes@troiaresort.pt

Mauri Martí, Alfred
alfred.mauri@uab.cat

Menchon Bes, Joan
jmenchon@tarragona.cat

Moro i Garcia, Antonio
Antonio.Moro@terrassa.cat

Muñoz Melgar, Andreu
amunoz@arquebisbattarragona.cat

Murillo Sánchez, Marina
marinamurillo@ucm.es

Navarro Sáez, Rosario
r.navarro03@alumni.ub.edu

Niso Lorenzo, Javier
iterbide@yahoo.es

Noguera Celdrán, José Miguel
noguera@um.es

Nolla, Josep M.
josep.nolla@udg.edu

Ortiz Quintana, Helena
helenaortizquintana@googlemail.com

Palahí, Lluís
lluis.palahi@udg.edu

Pérez Martínez, Meritxell
txell@i4g.org

Poveda Navarro, Antonio Manuel
antonio.poveda@ua.es

Prat Vilà, Marc
marc.prat@udg.edu

Prevosti, Marta
mprevosti@icac.cat

Puche Fontanilles, Josep M.
jpuche@icac.cat

Remolà Vallverdú, Josep Anton
jaremola@gencat.cat

Ribera Lacomba, Albert Vicent
ariberalacomba@gmail.com

Riera Mora, Santi
rieram@ub.edu

Riera Rullan, Mateu
mateuriera@hotmail.com

Rivas Valdelvira, Maribel
maribelrivasvaldelvira@hotmail.com

Rodríguez Martorell, Francesc
frodriguez@icac.cat

Roig Pérez, Josep Francesc
jfroig@tinet.org

Román Punzón, Julio M.
romanp@ugr.es

Ruiz Bueno, Manuel D.
mdruizbueno@gmail.com

Ruiz Cecilia, José Ildefonso
josei.ruiz@juntadeandalucia.es

Ruiz Rodríguez, Julio César
jcruiz@icac.cat

Sala Bartrolí, Roger
roger_sala_bar@yahoo.es

Salas Burguera, Magdalena
museu@manacor.org

Sales-Carbonell, Jordina
jordinasales@ub.edu

Salinero-Sánchez, Irene
irene.salinero.sanchez7@gmail.com

Salom Garreta, Cristòfor
csalga@hotmail.es

Sancho i Planas, Marta
msancho@ub.edu

Santos, Filipa
fasantos@troiaresort.pt

Santos Retolaza, Marta
msantosr@gencat.cat

Sfameni, Carla
carlasfameni@libero.it

Socorregut Domènech, Josep
josepsoco@sgponline.net

Solà-Morales Serra, Pau de
pau.desolamorales@urv.cat

Tendero Porras, Mercedes
mercedes.tendero@ua.es

Toldrà Domingo, Josep M.
josemaria.toldra@urv.cat

Travé Allepuz, Esther
esther.trave@ub.edu

Tremoleda, Joaquim
jtremoleda@gencat.cat

Tuset i Bertran, Francesc
ftuset@ub.edu

Vaz Pinto, Inês
ivpinto@troiaresort.pt

Viciano Vives, Albert
afrviv@gmail.com

Vizcaíno Sánchez, Jaime
javisa@um.es

Vieira, Frederico
fadh.vieira@gmail.com

Vivó, David
david.vivo@udg.edu

Ynguanzo González, M. Dolores
info@nemesisarch.com

SUMARI

Presentació	15
Arqueología del cristianismo en el siglo XXI. ¿Qué arqueología? JOSEP M. GURT	17
TARRACO	
L'arqueologia cristiana de Tarragona. Balanç dels darrers 25 anys (1993-2018). JORDI LÓPEZ VILAR, ANDREU MUÑOZ MELGAR	35
<i>Loca Sanctorum Tarraconis</i> . Els escenaris del culte als sants en la <i>Tarraco</i> de l'Antiguitat Tardana (ss. IV al VIII). MERITXELL PÉREZ MARTÍNEZ	49
El conjunt eclesiàstic de Tarragona. CRISTÒFOR SALOM GARRETA	57
La basílica del anfiteatro, el Oracional de Verona y el culto a los mártires Fructuoso, Augurio y Eulogio en la Tarragona del siglo VII. CRISTINA GODOY FERNÁNDEZ, ANDREU MUÑOZ MELGAR	65
<i>Ad suburbanum Tarraconis</i> . Del área portuaria al conjunto eclesiástico del Francolí. JOSEP ANTON REMOLÀ VALLVERDÚ, ADA LASHERAS GONZÁLEZ	75
La comunità a tavola in memoria dei morti e martiri nel IV sec. ELISABETTA JASTRZĘBOWSKA	83
El fenómeno de la reutilización en la necrópolis paleocristiana de Tarragona: Algunos casos concretos y primeras reflexiones. RAÚL ARANDA GONZÁLEZ, JULIO C. RUIZ.	91
Nous elements de decoració arquitectònica i mobiliari litúrgic d'època visigòtica a Tarragona. CRISTÒFOR SALOM GARRETA.	99
Nuevos elementos de escultura arquitectónica visigótica hallados en Tarragona. JAVIER DOMINGO, PILAR BRAVO, MOISÉS DÍAZ, REIS FABREGAT, JOAN MENCHON, JOSEP FRANCESC ROIG, DOLORES YNGUANZO.	105
Centcelles. Una relectura de la sala de la cúpula. MERITXELL PÉREZ MARTÍNEZ, JOSEP ANTON REMOLÀ VALLVERDÚ	117
TARRACONENSIS	
Del paganismo a la cristianización. La transformación de espacios de culto romanos en iglesias en el <i>ager Gerundensis</i> . ANA COSTA SOLÉ, DAVID VIVÓ CODINA	131
Les necròpolis tardoantigues del nord-est de la <i>provincia Tarraconensis</i> . MARC PRAT, NEUS COROMINA, JOSEP M. NOLLA	139
El nucli de poblament tardoantic de Santa Margarida en el context del primer cristianisme emporità. PERE CASTANYER, MARTA SANTOS, JOAQUIM TREMOLEDA, ROGER SALA, HELENA ORTIZ, RAMON JULIÀ, SANTI RIERA	147

Un nou pol de centralitat en el cementiri tardoantic de la Neàpolis emporitana. JOAQUIM TREMOLEDA, PERE CASTANYER, MARTA SANTOS, JOSEP MARIA NOLLA	155
El possible cenotafi martirial de la Torre del Fum de Sant Feliu de Guíxols, Girona. JOSEP M. NOLLA, LUÍS PALAHÍ	165
L'Antiguitat Tardana de <i>Baetulo</i> . Estat de la qüestió i noves perspectives a partir de les seves necròpolis. ESTHER GURRI COSTA, MARIBEL RIVAS VALDELVIRA.....	173
De l'església paleocristiana a la sagrera medieval: Transformacions estructurals i ordenament intern del jaciment de Santa Margarida (Martorell, Barcelona). ESTHER TRAVÉ ALLEPUZ, ROSARIO NAVARRO SÁEZ, ALFRED MAURI MARTÍ, MONTSERRAT FARRENY AGRÀS, PABLO DEL FRESNO BERNAL, JOSEP SOCORREGUT DOMÈNECH.....	181
Arrianos y católicos, nuevas perspectivas en la investigación arqueológica. JULIA BELTRÁN DE HEREDIA BERCERO	189
La presencia del arrianismo en la Hispania romana y visigoda (siglos IV a VI) a partir de los textos literarios: El caso de <i>Barcino</i> . ALBERT VICIANO VIVES	199
Pervivència dels enterraments de perinatals en àmbit domèstic en el territori de <i>Barcino</i> : l'edifici octogonal de Can Ferrerons (Premià de Mar, Barcelona). RAMON COLL, MARTA PREVOSTI, JORDI BAGÀ	205
La Seu Episcopal d'Ègara. Arquitectura, litúrgia i art. DOMÈNECH FERRAN I GÓMEZ, M. GEMMA GARCIA I LLINARES, ANTONIO MORO I GARCIA, FRANCESC TUSET I BERTRÁN	215
Santa Cecilia de Els Altimiris (Sant Esteve de la Sarga, Lleida): Un monasterio de montaña entre la Antigüedad Tardía y la Temprana Edad Media. MARTA SANCHO I PLANAS, JORDINA SALES-CARBONELL, WALTER ALEGRÍA TEJEDOR.....	225
Pervivència de la tardoantiguitat en l'arquitectura de la Vall d'Aran. SERGIO COLL PLA, JOSEP M. PUCHE FONTANILLES, PAU DE SOLÀ MORALES, JOSEP M. TOLDRÀ.....	235
Dos iglesias tardoantiguas en el norte de Hispania: San Martín de Finaga (Bizkaia) y Buradón (Álava). JUAN JOSÉ CEPEDA OCAMPO	243
Dos tumbas de privilegio en la basílica funeraria y bautismal del siglo VI de San Martín de Dulantzi (Álava). EGOITZ ALFARO, MIGUEL LOZA URIARTE, JAVIER NISO LORENZO.....	251
Estructuras de hábitat y de culto en el yacimiento de Revenga (Burgos): Elementos arqueológicos para el análisis de los procesos de cristianización del territorio. KAREN ÁLVARO RUEDA, ESTHER TRAVÉ ALLEPUZ, M. DOLORES LÓPEZ PÉREZ.....	261
CARTHAGINENSIS -BALEARICA	
De la <i>Valentia</i> romana a la <i>Valentia</i> episcopal. Perduració, adaptació, reutilització, evolució i modulació en el projecte urbà del grup episcopal i el seu entorn. ALBERT VICENT RIBERA I LACOMBA, ISABEL ESCRIVÀ CHOVER	271
<i>Ilici</i> : de la pervivència tardoromana a la conquesta bizantina (segles IV-VI). Problemes i apunts des del registre arqueològic. MERCEDES TENDERO PORRAS, ROBERTO LORENZO DE SAN ROMÁN.....	281
La basílica d' <i>Ilici</i> (l'Alcúdia d'Elx). Sobre les proporcions de la planta i les tres inscripcions gregues. ROBERTO LORENZO DE SAN ROMÁN.....	289

La identificación de la sinagoga de <i>Ilici</i> . Replanteando un urbanismo paleocristiano peninsular desde la arqueología judía. ALEXANDER BAR-MAGEN	297
Instrumentos eucarísticos de la iglesia del <i>castrum</i> bizantino de <i>Elo</i> (El Monastil, Elda). ANTONIO MANUEL POVEDA NAVARRO	305
Topografía cristiana urbana de <i>Segobriga</i> (Cabeza del Griego, Saelices). El material decorativo de época visigoda hallado en la puerta occidental. ROSARIO CEBRIÁN FERNÁNDEZ, IGNACIO HORTELANO UCEDA	313
Noves dades sobre la cronologia dels baptisteris i del sector sud de Son Peretó (Mallorca - Illes Balears). MATEU RIERA RULLAN, MIGUEL ÁNGEL CAU ONTIVEROS, MAGDALENA SALAS BURGUERA	323
Entre <i>Iamona</i> y <i>Magona</i> : últimas excavaciones y novedades interpretativas en el enclave cristiano de <i>Sanisera</i> (Sanitja, Menorca). JORDINA SALES CARBONELL, FERNANDO CONTRERAS RODRIGO, ISMAEL MACÍAS FERNÁNDEZ.	335

GALLAECIA

La arrianización del reino suevo: alcance y consecuencias. AITOR FREÁN CAMPO	345
Diplomacia episcopal ante las invasiones bárbaras: una posible interpretación a la actuación obispal en el saqueo visigodo de Astorga (457). MARINA MURILLO SÁNCHEZ.	351

LUSITANIA

La <i>domus</i> de la ‘Puerta de la Villa’ y los primeros cristianos de Mérida. Avance a su investigación. FRANCISCO JAVIER HERAS MORA.	361
Território, poder e controlo. A dinâmica da Igreja e dos seus agentes nas actividades económicas da <i>Lusitania</i> durante a Antiguidade Tardia. ANDRÉ CARNEIRO	371
Mértola e o seu território na Antiguidade Tardia. VIRGÍLIO LOPES.	377
Problemática em torno da Basílica de Tróia. INÊS VAZ PINTO, ANA PATRÍCIA MAGALHÃES, PATRÍCIA BRUM, FILIPA SANTOS	385

BAETICA

Cristianismo y necrópolis en la región norte del actual territorio malacitano. Interpretaciones: materiales, simbólicas y estratégicas. IRENE SALINERO-SÁNCHEZ.	397
El impacto del cristianismo en el espacio intramuros de la <i>Corduba</i> tardoantigua: su esquiwa detección arqueológica. MANUEL D. RUIZ BUENO	403
Nacimiento y difusión del cristianismo en las costas onubenses y <i>territorium</i> . Reacciones rituales a través de las <i>cetariae</i> del Eucaliptal y la Viña. LUCÍA FERNÁNDEZ SUTILO, JUAN MANUEL CAMPOS CARRASCO.	413

ICONOGRAFIA, ESCULTURA I EPIGRAFIA

Un volto residuale del Cristo: il “mago”. Una formula di successo anche nella provincia Ispanica. ANTONIO PIO DI COSMO	421
--	-----

Sculture mitologiche nelle residenze tardoantiche tra pagani e cristiani: la documentazione dell' <i>Hispania</i> nel contesto mediterraneo. CARLA SFAMENI	427
La representación del/la difunto/a en los sarcófagos de la provincia Tarraconense de los siglos III al V. MONTSERRAT CLAVERIA	435
Iconografía y funcionalidad de las placas cerámicas decoradas de cronología tardía procedentes de Portugal. FREDERICO VIEIRA	445
Placas decoradas tardoantiguas surpeninsulares. Consideraciones a partir de hallazgos estratificados. JULIO M. ROMÁN PUNZÓN, JOSÉ ILDEFONSO RUIZ CECILIA	451
Del motivo a la imagen. Novedades en la iconografía cristiana en <i>terra sigillata</i> africana D en época bizantina (Cerro del Molinete, Cartagena). JAIME VIZCAÍNO SÁNCHEZ, JOSÉ MIGUEL NOGUERA CELDRÁN, MARÍA JOSÉ MADRID BALANZA	463
La lauda musiva sepulcral de <i>Oretum</i> (Granátula de Calatrava, Ciudad Real) y su contexto paleocristiano. ANTONIO MANUEL POVEDA NAVARRO, JOSÉ LUIS FUENTES SÁNCHEZ	471
Resums	481

NOVES DADES SOBRE LA CRONOLOGIA DELS BAPTISTERIS I DEL SECTOR SUD DE SON PERETÓ (MALLORCA - ILLES BALEARS)

Mateu Riera Rullan, *UAB, ICAC, Facultat Antoni Gaudí*
Miguel Ángel Cau Ontiveros, *ICREA, Universitat de Barcelona/ERAAUB*
Magdalena Salas Burguera, *Museu d'Història de Manacor*

INTRODUCCIÓ

El jaciment de Son Peretó de Manacor (Mallorca, Illes Balears), format per la basílica, baptisteris i edificacions annexes, és un dels conjunts més importants per al coneixement de la implantació del cristianisme i l'estudi de l'Antiguitat Tardana balear. Descobert l'any 1912, ha estat objecte de diverses intervencions arqueològiques al llarg del segle XX. Des del 2005 fins a l'actualitat, un nou projecte ha permès realitzar ininterrompudament campanyes anuals d'excavació, consolidació, restauració i adequació.

Les excavacions realitzades, l'anàlisi de l'estratificació, l'estudi dels materials mobles recuperats i els resultats de diverses datacions radiocarbòniques han permès interpretar l'evolució cronològica d'una part de l'assentament localitzada immediatament a ponent de l'església del lloc. Aquesta zona abraça els denominats Sector Baptisteri i Sector Sud, en els quals ja s'havien fet excavacions a principis del segle XX i entre els anys 1960 i 1984. Alguns dels resultats d'aquestes excavacions es varen donar a conèixer en diverses publicacions. Però les recents excavacions, efectuades entre 2005 i 2015, han proporcionat noves dades per a una millor datació de les tombes, les piscines baptismals i les distintes edificacions descobertes (fig. 1).

ANTECEDENTS

El descobriment oficial del jaciment de Son Peretó es deu a J. Aguiló, qui va iniciar les excavacions arqueològiques l'any 1912. Aquelles tasques li

permeteren, sobretot, descobrir una basílica cristiana, un edifici baptismal i diverses edificacions a ponent de l'esmentat baptisteri. També es varen descobrir dues piscines baptismals, nombroses sepultures i la col·lecció de mosaics més important fins ara trobada a les Illes Balears (Aguiló 1920)¹. En canvi, no es té constància de cap intervenció en el Sector Sud, excepte pel que fa al seu límit septentrional, el qual coincideix amb la paret meridional del baptisteri.

Després de la mort de mossèn Aguiló, l'any 1924, el jaciment va quedar abandonat i pràcticament tot cobert de terra. En els anys 60, es varen realitzar diverses intervencions als encontorns de les piscines baptismals, fruit de la tasca, primerament, de D. Iturgaiz i, poc després, de l'equip format per A. Alomar, J. Camps, B. Llompard, L. Plantalamor, G. Rosselló, M. L. Serra i M. Trias (Iturgaiz 1963; 1969; Palol *et al.* 1968; Palol 1972). A la dècada dels anys 80, es va destapar tot el Sector Baptisteri i es varen iniciar les excavacions en el Sector Sud. Així, l'any 1981, s'iniciaren una sèrie de treballs impulsats des de l'Ajuntament de Manacor, primer sense disposar de tècnics competents en matèria arqueològica i, entre 1982 i 1984, dirigits per P. de Palol, G. Rosselló i M. Orfila. A partir de llavors, el jaciment va quedar en un estat de semi abandonament fins a l'any 2005. Tot i les diverses publicacions on es varen donar a conèixer els principals resultats d'aquelles excavacions en els sectors ara tractats (Palol 1988; 1989; 1991; 1994; 1999; Navarro 1988; Godoy 1989; 1995; 2000), va quedar força informació inèdita i la major part dels materials mobles recuperats varen romandre en el Museu de Mallorca sense estudiar fins a l'any 2015².

1. Per a més detalls de les excavacions i troballes efectuades per J. Aguiló entre 1912 i 1924 vegeu, per exemple: Ferrer 1953; Pinya 1953; Palol 1967; Pérez 1978; Riera i Roman 1995; Alcaide 2011; Riera Rullan 2009; Riera Rullan *et al.* 2012.

2. Alguns materials ceràmics es van analitzar en el marc d'un projecte més ampli sobre caracterització de ceràmiques tardoantigues a les Balears: Buxeda *et al.* 2005; Cau 2007; Cau *et al.* 2010; Tsantini *et al.* 2013. Per a més informació referida als descobriments de les excavacions anteriors a l'any 2005 vegeu, especialment: Duval 1982; 1990; 1994; 2000a; 2000b; Alcaide 2011; Riera Rullan 2009; Riera Rullan i Martínez 2009; Riera Rullan *et al.* 2012; Ripoll i Velázquez 2013; Pecci *et al.* 2013.

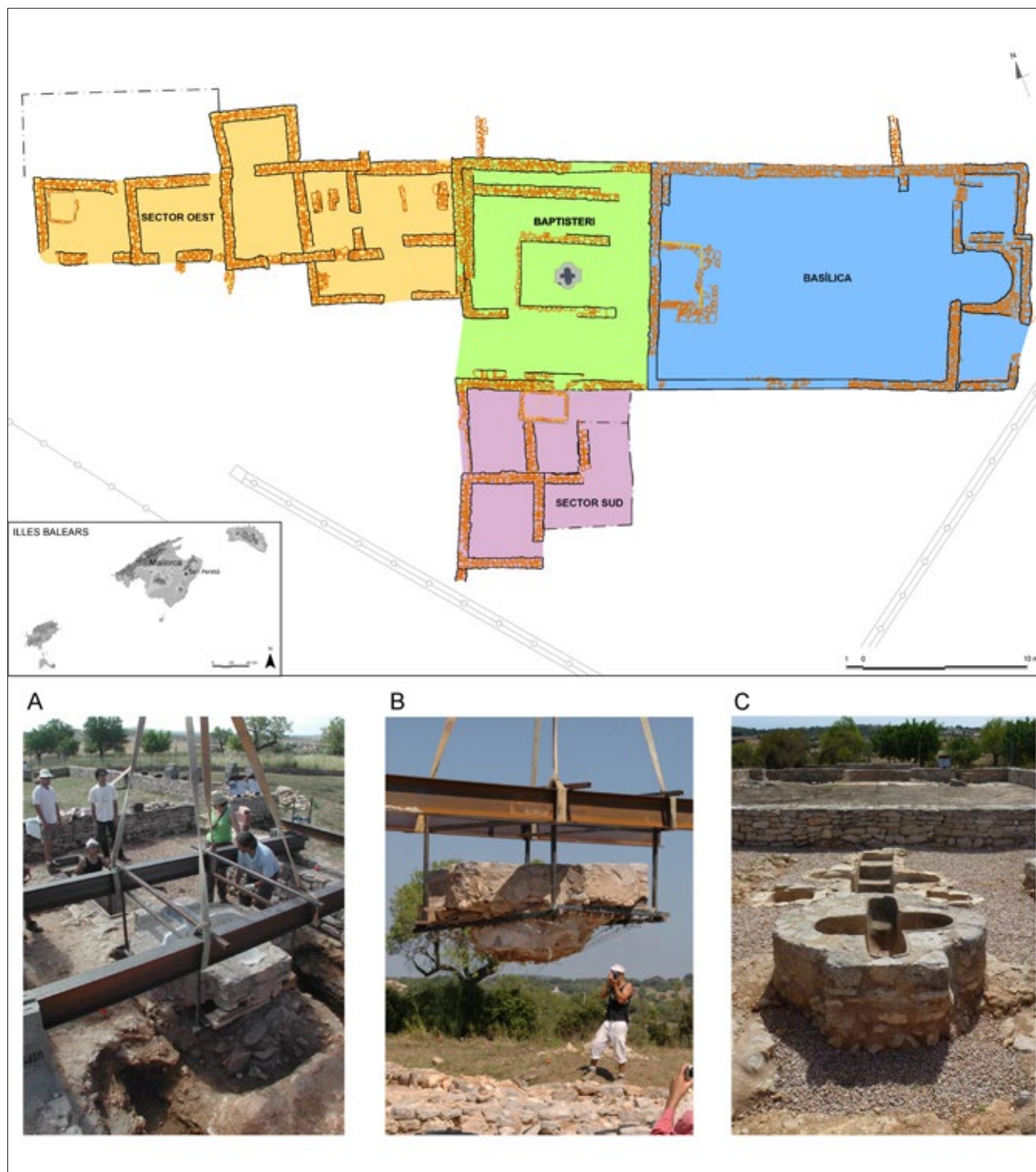

Figura 1. Planta de les edificacions visibles a Son Peretó l'any 2015 (S. Alcaide, J. M. Puçe, M. Riera i M. J. Rivas); fotografies de l'aixecament de la piscina baptismal petita (A: M. Riera Rullan; B: A. Puig) i d'un cop tornada a col·locar al seu lloc original (C: M. Riera Rullan).

NOUS TREBALLS REALITZATS

Els nous treballs arqueològics realitzats en els sectors Sud i Baptisteri s'han efectuat entre els anys 2005 i 2015. Han estat impulsats pel Museu d'Història de Manacor, coordinats per M. Salas i dirigits

per M. A. Cau i M. Riera (figs. 2 i 3). També s'han rentat i estudiat tots els materials ceràmics, metàl·lics, vitris, les restes humanes, les faunístiques, etc. trobats en els esmentats sectors entre els anys 1982 i 2015 (Riera Rullan *et al.* 2006; 2009; 2010; Munar i Burgaya 2009; Salas 2010; 2013; Munar *et al.* 2011;

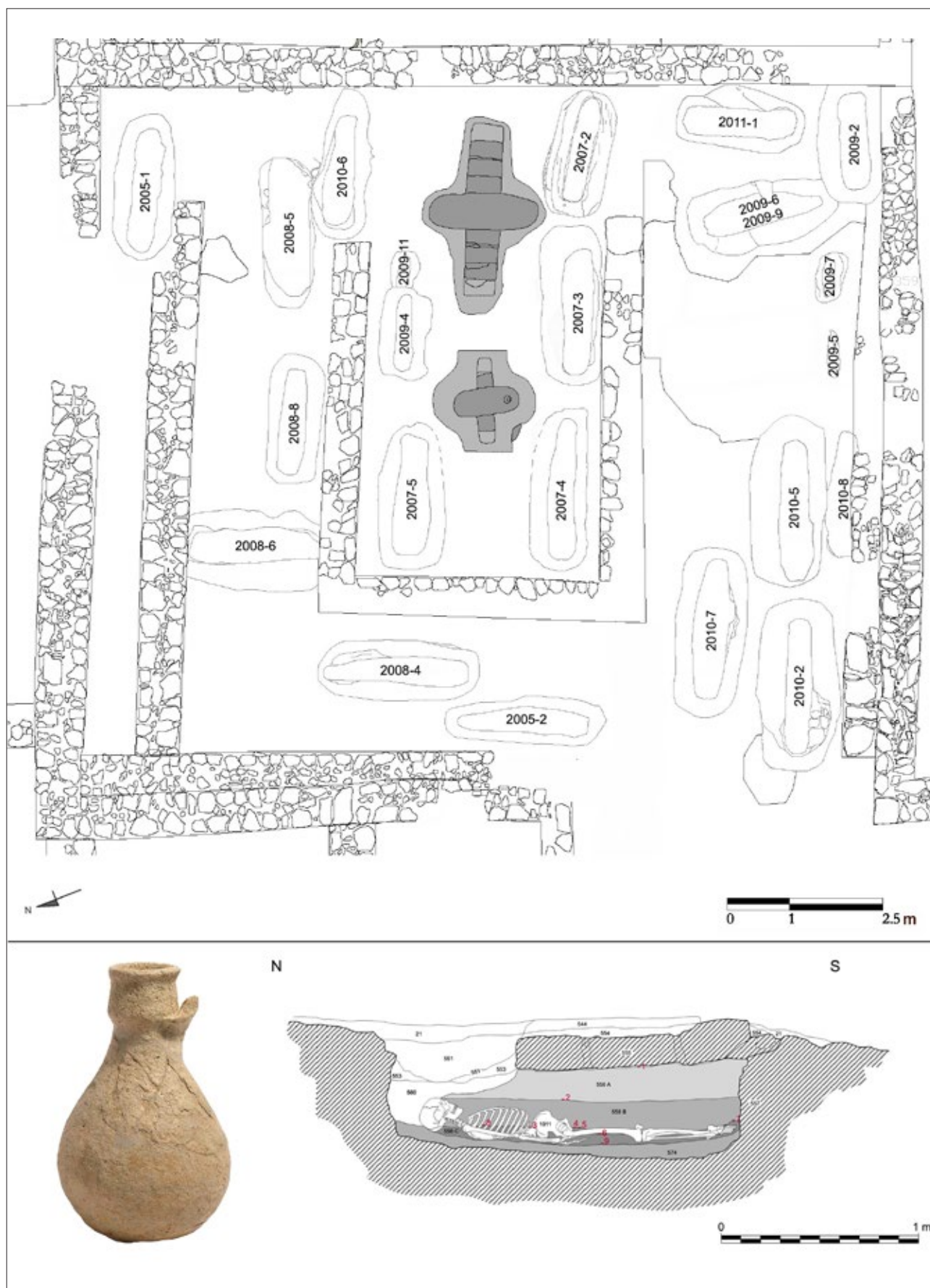

Figura 2. Planta amb els sòcols, piscines baptismals i sepultures del Sector Baptisteri (S. Alcaide, J. M. Puche, M. Riera i M. J. Rivas); gerret trobat al costat del cap de l'Enterrament 2008-8 (M. Riera Sureda); secció de l'Enterrament 2011-1, en el qual es varen trobar nou monedes de bronze (Ll. Alapont, P. Mas i M. Riera Rullan).

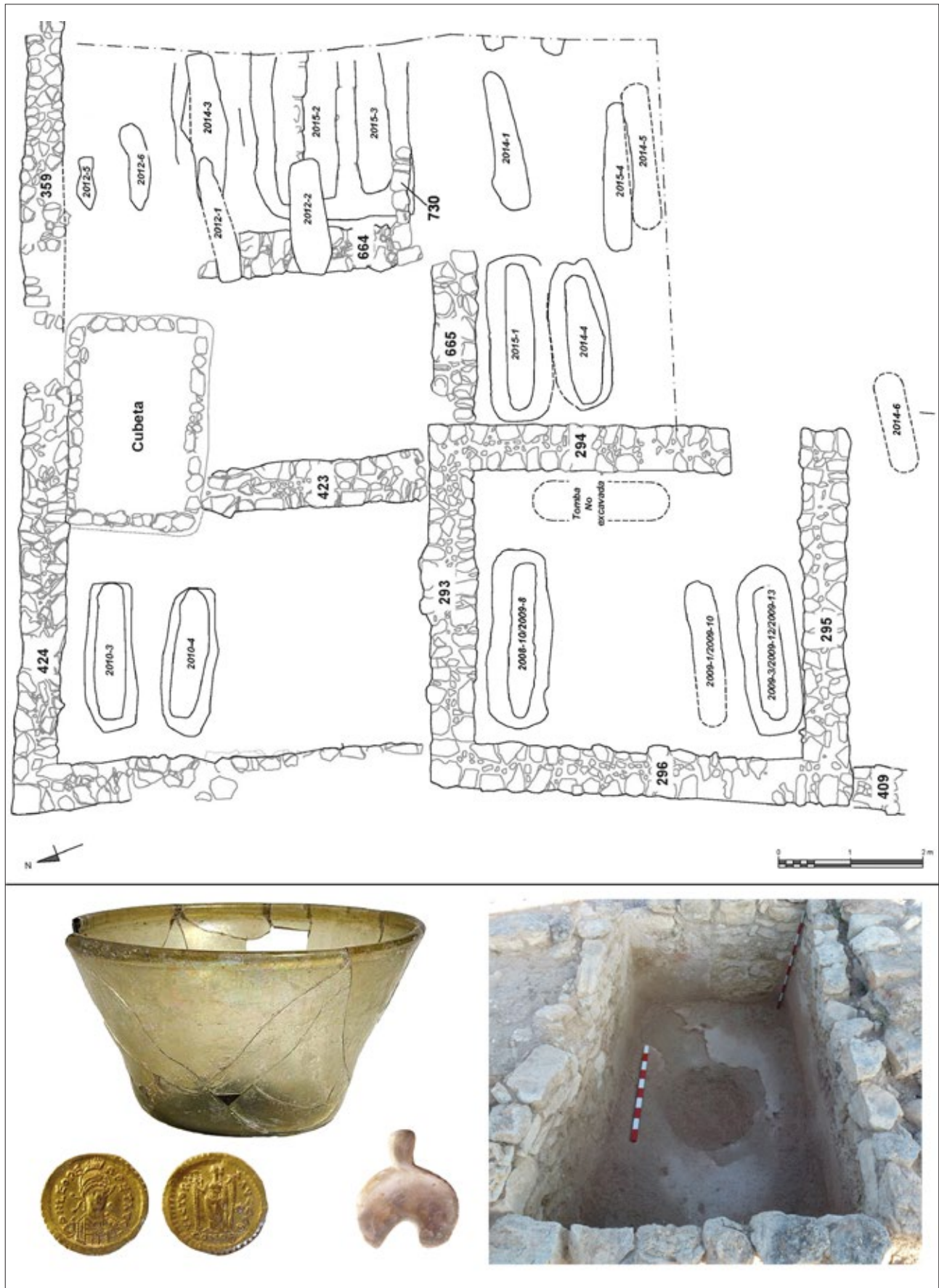

Figura 3. Planta amb els sòcols, el dipòsit i les sepultures del Sector Sud (S. Alcaide, J. M. Pucho, M. Riera i M. J. Rivas); got o làmpada de vidre (M. Riera Sureda), *solidus* de Lleó I (M. Munar), lúnula de nacre (M. Riera Sureda); dipòsit (M. Riera Rullan).

Riera Rullan *et al.* 2012; Alapont *et al.* 2013; Miriello *et al.* 2013)³. D'entre tots els materials trobats cal destacar un *nummus* del regne vàndal, de la seca de Cartago d'entre els anys 432 i 484, trobat a l'interior d'un sòcol del Sector Baptisteri, i un *solidus* de Lleó I, encunyat a Constantinoble entre els anys 462 i 473, trobat a l'interior d'una sepultura del Sector Sud⁴.

Cal advertir que en els anys 80 del segle passat ja s'havien retirat pràcticament tots els estrats no estructurals de la zona ara estudiada. De fet, a molts llocs es va arribar a la roca mare però es varen deixar sense excavar la majoria de les tombes. També varen romandre intactes un dipòsit, dues cavitats fruit d'accions antròpiques, i un petit testimoni d'1 m d'amplada que travessava tot el Sector Sud d'est

a oest. L'excavació de tots aquests elements, la majoria de les sepultures, l'interior de molts dels sòcols i, molt especialment, d'alguns dels components que conformaven el conjunt constructiu de les dues piscines baptismals, ha permès recuperar diverses monedes, fragments ceràmics i vitris que han fet possible proposar nombrosos *terminus post quem* per a les seves fundacions. Tot plegat, més l'anàlisi de l'estratificació i els resultats de catorze proves de ¹⁴C efectuades en ossos dels enterraments 2005-1; 2008-8; 2008-10; 2009-3 (dues proves realitzades); 2009-4; 2009-6; 2009-8; 2009-9; 2009-13; 2010-3; 2010-4; 2011-1; 2014-5⁵ (taula 1), són les bases amb les quals es fonamenta l'evolució cronològica que es presenta a continuació.

ENTERRAMENTS* DEL SECTOR BAPTISTERI				
Enterrament	Descripció	Sexe	Edat	¹⁴ C (95.4% de probabilitat)
2005-1	Primari	Masculí	1 Adult	410 AD (95.4%) 570 AD
2005-2	?	?	1 Adult?	-
2007-2	Primari	Femení?	1 Adult	-
2007-3	Primari?	?	1 Adult	-
2007-4a	1 Reducció	1 Masculí	1 Adult	-
2007-4b	1 Primari	Masculí?	1 Adult	-
2007-5	Primari	?	1 Adult	-
2008-A	?	?	1 Juvenil?	-
2008-4	Primari	?	1 Juvenil	Col·lagen insuficient
2008-5	-	?	1 Adult	-
2008-6	Primari	Masculí	1 Adult	Col·lagen insuficient
2008-8	Primari	Femení	1 Adult	770 AD (95,4%) 970 AD
2009-A?	?	?	?	-
2009-B	?	?	?	-
2009-C	?	?	?	-
2009-2	?	?	?	-
2009-4	Primari	?	1 Infantil	720 AD (3,0%) 740 AD 770 AD (92,4%) 900 AD
2009-5	?	?	1? Infantil	-
2009-6	Primari	Masculí	1 Adult	250 AD (14,0%) 300 AD 310 AD (81,4%) 430 AD
2009-7	?	?	1? Infantil	-
2009-9	Primari	Femení	1 Adult	340 AD (3,3%) 370 AD 380 AD (92,1%) 540 AD
2009-11	Primari?	?	1 Infantil?	-
2010-1?	?	?	1 Infantil?	-
2010-2A, B i C	?	?	3 Adults com a mínim	-
2010-5	?	?	1? Adult o més	-
2010-6	?	?	1 Adult?	-
2010-7	Primari	Masculí	1 Adult	-
2010-8	Primari	Masculí	1 Adult	-
2011-1	Primari	Masculí	1 Adult	660 AD (86,9%) 780 AD 790 AD (8,5%) 870 AD

3. L'estudi de la ceràmica l'han realitzat M. A. Cau i M. Riera; el dels objectes metàl·lics no monetaris M. A. Cau i G. Ripoll; els dels vidres o altres elements d'ornament personal M. A. Capellà, A. Martínez, M. Riera i M. G. Salvà; l'antropològic Ll. Alapont i M. Sastre; el faunístic D. Ramis; el botànic A. Currás, I. Euba, Ll. Picornell i G. Servera; el dels fitòlits M. Portillo i R. M. Albert; el de lítica M. Bofill i G. Mas.

4. Aquestes dues monedes, així com disset més trobades en els sectors Baptisteri i Sud, han estat classificades per T. Marot i, la gran majoria, publicades a Riera Rullan *et al.* 2012.

5. Treballs dirigits per M. Van Strydonck, de l'Institut Royal du Patrimoine Artistique, de Brussel·les.

ENTERRAMENTS DEL SECTOR SUD				
Enterrament	Descripció	Sexe	Edat	¹⁴ C (95.4% de probabilitat)
2008-10	Reducció	Masculí	25-30	430 AD (95.4%) 590 AD
2009-1	Reducció	Masculí	40-50	-
2009-3	Primari	Femení	20-25	400 AD (95.4%) 550 AD
2009-8	Primari	Femení	30-35	430 AD (19.8%) 490 AD 500 AD (75.6%) 610 AD
2009-10	Primari	Indeterminat	Adult	-
2009-12	Reducció	Indeterminat	12-14	Sense resultat
2009-13	Primari	Indeterminat	5-6	210 AD (95.4%) 390 AD
2010-3	Primari	Femení	30-40	660 AD (86.9%) 780 AD 790 AD (8.5%) 870 AD
2010-4	Primari	Femení	40-45	620 AD (89.5%) 720 AD 740 AD (5.9%) 770 AD
2012-1	Primari	Masculí	40-50	-
2012-2	Primari	Femení	30-40	Sense resultat
2012-5	Tomba buida	?	Infantil?	-
2012-6	Tomba buida	?	?	-
2014-1	Primari	Masculí	30-35	-
2014-3	Primari	Masculí?	c. 21	Sense resultat
2014-4	Primari	Femení	c. 40	-
2014-5	Primari	Femení	40-50	470 AD (4.9%) 490 AD 530 AD (63.3%) 610 AD
2014-6	Primari	Masculí	35-40	-
2015-1	Primari	Masculí	c. 25	-
2015-2	Primari	Masculí	c. 20	-
2015-3	Primari	Femení	18-20	-
2015-4	Primari	Femení	20-25	-

Taula 1. Enterraments del Sector Baptisteri i Sector Sud amb els resultats de les datacions radiocarbòniques efectuades.

*La determinació del sexe i l'edat dels enterraments d'aquesta taula l'ha efectuada l'antropòleg Ll. Alapont.

PRINCIPALS APORTACIONS DE LES EXCAVACIONS RECENTS

L'existència de dues piscines baptismals força ben conservades i localitzades no exactament en el mateix emplaçament era una de les qüestions més problemàtiques de tot el que es coneixia de Son Peretó. L'ús simultani o no d'aquestes dues piscines havia estat un dels temes més controvertits del jaciment. Entre els investigadors favorables a la primera opció es poden citar D. Iturgaiz (1963) i P. de Palol (1994), mentre que per la segona destaquen les observacions fetes per N. Duval (1994), C. Godoy (1995) i S. Alcaide (2011). Gràcies a la intervenció efectuada l'any 2008, aquesta discussió va quedar definitivament resolta. I és que després d'aixecar la piscina baptismal menor, es va trobar a sota una gran quantitat de fragments d'esglaons de la part més alta de la piscina gran, la qual s'havia retallat per poder anivellar el paviment del nou edifici baptismal que funcionava amb la nova piscina

petita. Aquesta observació, feta inicialment només a primera vista, es va poder corroborar gràcies a la caracterització arqueomètrica de diverses mostres dels morters dels escalons localitzats encara *in situ* i d'aquells fragments que es varen trobar per davall de la piscina aixecada (Riera Rullan *et al.* 2012; Miriello *et al.* 2013). També es va poder apreciar que la piscina petita es trobava a sobre d'un gran forat de planta quadrangular reblert per un sistema de canalitzacions molt rudimentari que permetia evacuar l'aigua de la pila a través d'un desguàs. D'aquesta manera, l'aigua podia circular sense inundar l'edifici baptismal. Ben a sota del desguàs practicat a la base de la pica i per davall de tot el sistema de canalitzacions es va trobar un petit retall a la roca on hi havia diversos materials sumptuaris i algunes vores de gerrets o gerretes, els quals sembla que es poden relacionar amb el ritual del baptisme o amb l'aigua beneïda de la pica.

Fent una anàlisi més àmplia del Sector Baptisteri, es pot afirmar que s'ha pogut constatar l'existència

d'un edifici baptismal del qual es desconeixen les dimensions, però que va disposar d'una gran piscina cruciforme que tenia dues petites cubetes (tal vegada rentapeus) molt a prop seu, al sud-oest i al nord-oest (fig. 4). La piscina i les cubetes es varen construir conjuntament durant la segona meitat del segle V o, com a molt tard, a inicis de la centúria següent. En un moment indeterminat d'entre c. 480/500 i c. 570 i, més probablement, d'entre c. 500 i c. 540, l'es-

mentada edificació es va enderrocar i la seva piscina va ser amortitzada i parcialment destruïda. Fou llavors quan es va aixecar un nou baptisteri, de planta quadrangular, adossat a la façana occidental de l'església, de la qual prenia la seva amplada⁶. Aquest baptisteri constava d'un recinte quadrangular central, rodejat per quatre àmbits de planta rectangular (fig. 5). A la zona ocupada per aquest segon recinte baptismal s'han identificat 25 sepultures i un nom-

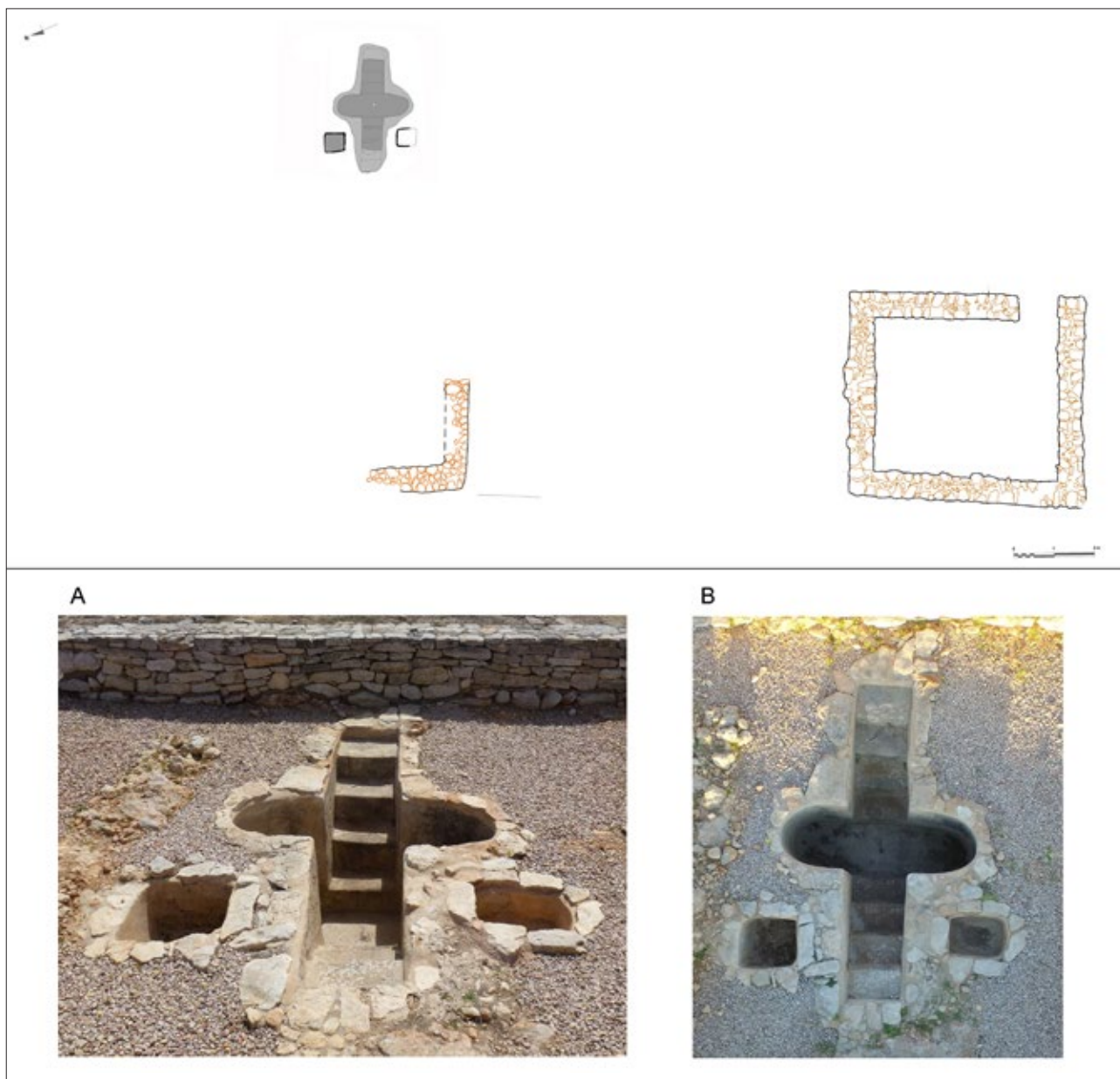

Figura 4. Planta de les estructures construïdes entre la segona meitat del segle V i l'inici del segle VI (J. M. Puche i M. Riera Rullan) i fotografies de la piscina gran amb les dues cubetes un cop restaurades (A: M. Riera Rullan; B: M. A. Escanelles).

6. Cal destacar que tots els altres investigadors citats que varen tractar la controvèrsia referida a les dues piscines baptismals sempre varen fer referència a un únic baptisteri. P. de Palol també va afirmar que l'edifici baptismal, amb la seva piscina gran, era "probablement del segle VI", de la "segona meitat del segle VI (?)", del "segle VI o una mica abans" o concretament "del segle VI", mentre que el "baptisteri reformat" amb la piscina petita era "posterior a mitjan segle VI" o "probablement del segle VI" (Palol 1988; 1989; 1991; 1994, 1999).

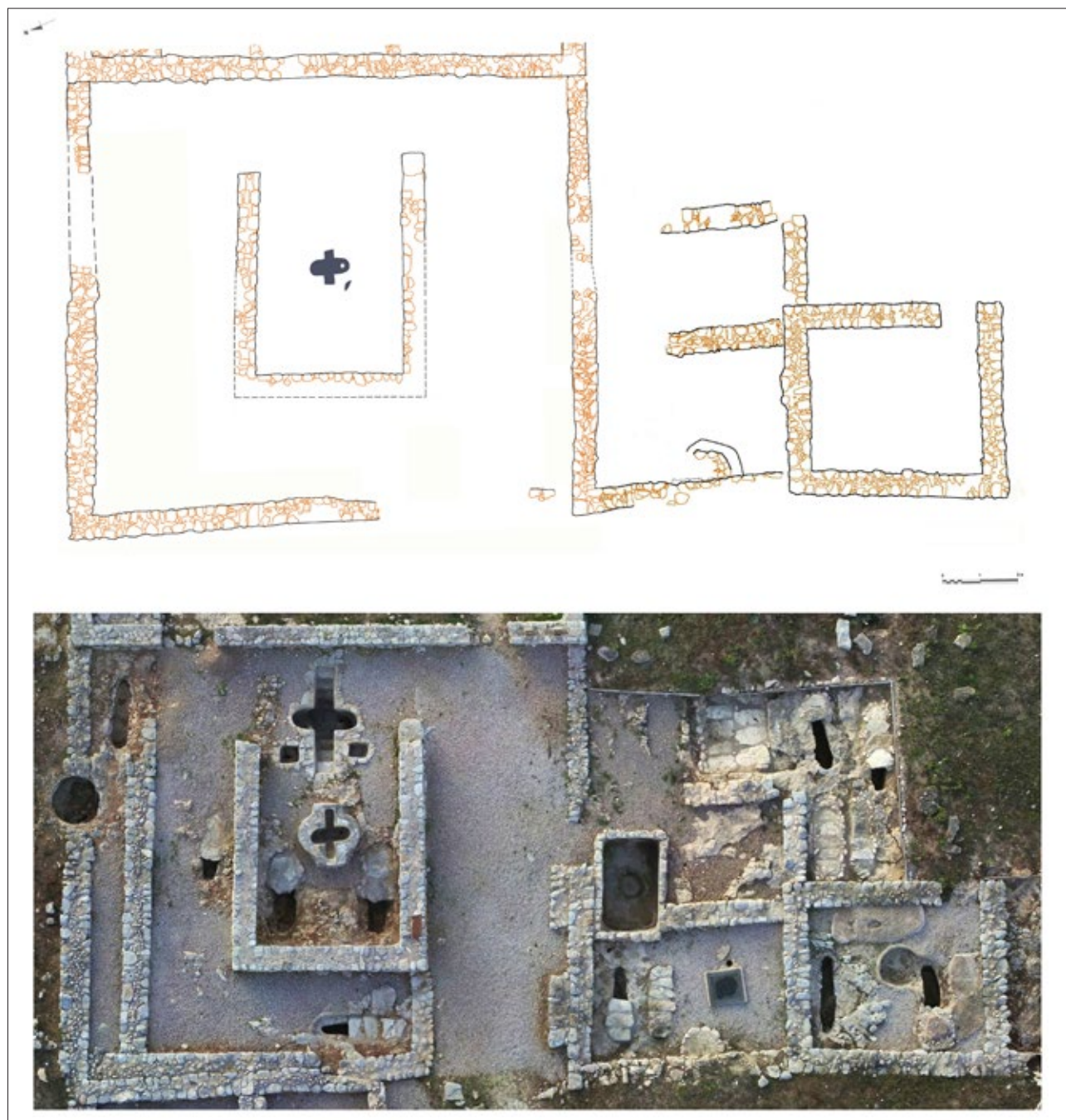

Figura 5. Planta de les estructures en ús durant el segle VI (J. M. Puche i M. Riera Rullan) i ortofoto dels sectors Sud i Baptisteri un cop acabada la restauració de l'any 2016 (M. A. Escanelles i J. M. Puche).

bre mínim de 28 individus, d'entre els quals n'hi ha dels segles V, VI, VII i VIII. Cal ressenyar que hi ha un mínim de cinc tombes clarament anteriors al baptisteri més modern. També s'ha de tenir present que se n'han deixat un parell sense excavar com a reserva per a futures generacions.

La part fins ara descoberta del Sector Sud, localitzada immediatament a migdia dels edificis bap-

tismals, i d'uns 140 m², es va emprar com a cementiri entre el final del segle IV o l'inici del segle V fins, com a mínim, la segona meitat del segle VII. En aquest sector, s'han pogut documentar cinc fases cronològiques, un mínim de 24 sepultures i fins a 20 individus inhumats⁷. La gran majoria de les tombes es varen realitzar en una àrea oberta, però també s'ha pogut constatar l'existència d'una cambra fune-

7. Cal indicar que l'any 2005 se'n varen trobar algunes de buides i d'altres parcialment espoliades. També que quatre d'elles encara no s'han excavat, una per haver volgut deixar-la de reserva per al futur i les altres tres perquè es troben en els talls de l'excavació.

rària edificada, a l'interior de la qual hi hagué quatre sepulcres. Aquesta cambra es va construir durant el segle V, va estar en ús durant el segle VI i, molt probablement, també durant el segle VII.

CONCLUSIONS

La present contribució sintetitza els resultats de les intervencions arqueològiques realitzades durant els segles XX i XXI als edificis baptismals i al denominat Sector Sud de Son Peretó. Les excavacions, i especialment les portades a terme entre 2005 i 2015, han permès definir l'evolució cronològica d'aquests edificis i contribuir a una millor comprensió diacrònica del que és un jaciment cabdal per entendre l'Antiguitat Tardana insular.

AGRAÏMENTS

A l'Ajuntament de Manacor i al Consell de Mallorca pel finançament aportat per poder realitzar la majoria dels treballs aquí presentats; a tots els professionals i voluntaris que hi han participat; a Mark Van Strydonck i l'Institut Royal du Patrimoine Artistique de Brussel·les, per la realització de proves de ¹⁴C sense cap cost per al projecte de Son Peretó; a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (molt especialment als seus directors Isabel Rodà i Joan Gómez Pallarès) per facilitar-nos l'accés a la documentació del Fons Pere de Palol i per la col·laboració en les tasques de documentació gràfica. Les tasques a Son Peretó formen part de les activitats de l'Equip de Recerca Arqueològica i Arqueomètrica de la Universitat de Barcelona (ERAAUB), Grup de Recerca Consolidat (2017 SGR 1043), gràcies al recolzament del Comissionat per a Universitats i Recerca del DIUE de la Generalitat de Catalunya.

BIBLIOGRAFIA

- AGUILÓ, J. {PUIG I CADAFALCH, J.} (1920). "Basílica cristiana primitiva en el paratge de Son Peretó a Manacor", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VI (1915-1920), Barcelona, p. 737-746.
- ALAPONT, LL.; SASTRE, M.; REAL, R. (2013). "Gestes, rituals funeraris i anàlisi antropològica dels enterraments de l'Àmbit Lateral Sud del Baptisteri i de l'Àmbit A del Sector Sud del conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor)", a Riera Rullan, M.; Cardell, J. (coord.): *V Jornada des d'Arqueologia de les Illes Balears*, Palma, p. 213-221.
- ALCAIDE, S. (2011). *Arquitectura cristiana balear en la Antigüedad Tardía (siglos V-X d.C.)*, tesi doctoral de la Universitat Rovira i Virgili, Departament d'Història i Història de l'Art, Tesis Doctorals en Xarxa, <<http://www.tesisenred.net/handle/10803/32933>> [Consulta: 25 juny 2011].
- BUXEDA, J.; CAU, M. A.; GURT, J. M.; TSANTINI, E.; RAURET, A. M. (2005). "Late Roman Coarse Wares and Cooking Wares from the Balearic Islands in Late Antiquity: Archaeology and Archaeometry", a: Gurt, J. M.; Buxeda, J.; Cau, M. A. (ed.): *LRCWI. Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry*, British Archaeological Reports International Series, 1340, Oxford, p. 223-254.
- CAU, M. A. (2007). "Mediterranean Late Roman Cooking Wares: Evidence from the Balearic Islands", a Bonifay, M.; Tréglià, J.-Ch. (ed.): *LRCW 2 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, British Archaeological Reports International Series, 1662 (I), Oxford, p. 219-246.
- CAU, M. A.; TSANTINI, E.; GURT, J. M. (2010). "Late Roman Coarse Wares and Cooking Wares from Son Peretó (Mallorca, Balearic Islands): archaeometrical approach", a Menchelli, S.; Santoro, S.; Pasquinucci, M.; Guiducci, G. (ed.): *LRCW 3 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean. Archaeology and archaeometry*, BAR International Series, 2185, Oxford, p. 193-206.
- DUVAL, N. (1982). "L'Espagne, la Gaule et l'Adriatique. Rapports Éventuels dans le domaine de l'Archéologie Chrétienne", a *Actes de la II Reunión de Arqueología Paleocristiana Hispánica (Montserrat, 1978)*, Barcelona, p. 31-53.
- DUVAL, N. (1990). "Le troisième Congrès d'archéologie chrétienne espagnole a Mahon (septembre, 1988)", *Revue des Études Augustiniennes*, 36, p. 155-180.
- DUVAL, N. (1994). "La place des églises des Balears dans l'Archéologie Chrétienne de la Méditerranée Occidentale", a *Actes de la III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispánica (Mahó, 1988)*, Barcelona, p. 203-212.
- DUVAL, N. (2000). "Architecture et liturgie: les rapports de l'Afrique et de l'Hispanie à l'époque byzantine", a *Actes de la V Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispánica (Cartagena, 1998)*, Barcelona, p. 13-28.
- DUVAL, N. (2000). "Les relations entre l'Afrique et l'Espagne dans le domaine liturgique: existe-t-il

- une explication commune pour les 'contra-absides' et 'contra-choeurs'?", *Rivista di Archeologia Cristiana*, LXXVI, p. 429-476.
- FERRER, R. (1953). *La gran basílica de Son Peretó. El descubrimiento contado con sencillez*, Palma.
- GODOY, C. (1989). "Baptisterios hispánicos (siglos IV al VIII), Arqueología y liturgia", a *Actes du XIème Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Roma, p. 607-634.
- GODOY, C. (1995). *Arqueología y liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV-VIII)*, Barcelona.
- GODOY, C. (2000). "El cristianismo en las islas Baleares", *Los orígenes del cristianismo en Valencia y su entorno*, Grandes temas Arqueológicos, 2, Valencia, p. 251-257.
- ITURGAIZ, D. (1963). "Baptisterio doble de la basílica de Son Peretó", *Rivista di Archeologia Cristiana*, 39 (3-4), p. 279-287.
- ITURGAIZ, D. (1969). "Baptisterios paleocristianos de Hispania", *Analecta Sacra Tarraconensia*, XL-XLI, p. 209-295.
- MIRIELLO, D.; BLOISE, A.; CRISCI, G. M.; PECCI A.; CAU, M. A.; RIERA RULLAN (2013). "Compositional analyses of mortars from the late antique site of Son Peretó (Mallorca, Balearic Islands, Spain): Archaeological implications", *Archaeometry*, 55, 6, Oxford, p. 1101-1121.
- MUNAR, M.; BURGAYA, B. (2009). "L'aixecament d'una pila baptismal del jaciment de l'Antiguitat Tardana de Son Peretó (Manacor, Mallorca)", *MUSA. Revista del Museu d'Història de Manacor*, 5, Manacor, p. 61-63.
- MUNAR, M.; BURGAYA, B.; RIERA RULLAN, M.; ALCAIDE, S.; SALAS, M.; CAU, M. A., (2011). "L'aixecament d'una pila baptismal del jaciment de l'Antiguitat Tardana de Son Peretó (Manacor, Mallorca)", a *III Jornades d'Arqueologia de les illes Balears*, Maó, p. 221-230.
- NAVARRO, R. (1988). "Necrópolis y formas de enterramiento en época cristiana en las Baleares. El mundo funerario", a *Les illes Balears en temps cristians fins els àrabs*, Maó, p. 25-40.
- PALOL, P. DE (1967). *Arqueología cristiana de la España romana, siglos IV-VI*, Madrid-Valladolid.
- PALOL, P. DE (1972). "Los monumentos de Hispania en la Arqueología Paleocristiana", a *Actas del VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Roma-Città del Vaticano, p. 167-185.
- PALOL, P. DE (1988). "Història i arqueologia cristiana a les Balears", a *Les Illes Balears en temps cristians fins als àrabs*, Maó, p. 9-14.
- PALOL, P. DE (1989). "La Arqueología Cristiana en la Hispania romana y visigoda. Descubrimientos recientes y nuevos puntos de vista", a *Actas del XIème Congrès International d'Archéologie Chrétienne*, Roma, p. 1975- 2022.
- PALOL, P. DE (1991). "Estat actual de la investigació arqueològica de temps visigots a Hispània: esquema de la ponència", a *VII Journées internationales d'Archéologie Mérovingienne*, Toulouse, p. 29-43.
- PALOL, P. DE (1994). "L'Arqueologia cristiana hispànica després del 1982", a *Actes de la III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 3-40.
- PALOL, P. DE (1999). "Els edificis religiosos", a Palol, P. de; Pladevall, A. (coord.): *Del romà al romànic. Història, art i cultura de la Tarraconense mediterrània entre els segles IV i X*, Enciclopèdia Catalana, Barcelona, p. 163-173.
- PALOL, P. DE; ROSSELLÓ BORDOY, G.; ALOMAR, A.; CAMPS, J. (1968). *Notas sobre las basílicas de Manacor, en Mallorca*, Trabajos del Museo de Mallorca, 3, Palma de Mallorca.
- PECCI, A.; CAU, M. A.; GARNIER, N. (2013). "Identifying wine and oil production: analysis of residues from Roman and Late Antique plastered vats", *Journal of Archaeological Science*, 40, p. 4491-4498.
- PÉREZ, L. (1978). "Mallorca Cristiana", a Pasarius Pasarius, J. (coord.): *Historia de Mallorca*, II, Palma, p. 129-160.
- PINYA, B. (1953). *El museo arqueológico y la basílica primitiva de Manacor*, Colección Panorama Balear, 28, Palma.
- RIERA, I. M.; ROMAN, R. J. (1995). *Els mosaics de Son Peretó*, Papers de Sa Torre. Aplecs de Cultura i Ciències Socials, 36, Manacor.
- RIERA RULLAN, M. (2009). "Enterramientos de la Antigüedad Tardía en las islas de Cabrera y Mallorca", a López Quiroga, J.; Pergola, P.; Perin, P.; Vannini, G. (ed.): *Morir en el Mediterráneo medieval. Actas del III Congreso Internacional de Arqueología, Arte e Historia de la Antigüedad Tardía y Alta Edad Media peninsular (17 y 18 de Diciembre de 2007)*, BAR International Series 2001, Oxford, p. 99-151.
- RIERA RULLAN, M.; CAU, M. A.; ALCAIDE, S.; SALAS, M.; MUNAR, M. (2010). "Son Peretó (Mallorca, Balears)", a *El tiempo de los "bárbaros". Pervivencia y transformación en Galia e Hispania (ss. V-VI d.C.)*, Zona Arqueológica, 11, p. 597-599.
- RIERA RULLAN, M.; CAU, M. A.; SALAS, M. (coord.) (2012). *Cent anys de Son Peretó: descobrint el passat cristià*, Consell de Mallorca, Palma.
- RIERA RULLAN, M.; MARTÍNEZ, A. (2009). "Estudi preliminar dels materials arqueològics de les excavacions del Sector Oest de Son Peretó dels anys 1982 i 1984", a *V Jornades d'Estudis Locals de Manacor*, Manacor, p. 291-322.
- RIERA RULLAN, M.; SALAS, M.; MUNAR, M.; ALCAIDE, S.; CAU, M. A. (2006). "El proyecto de revisión y

- adecuación del yacimiento de Son Peretó (Manacor, Mallorca, islas Baleares)”, *Bulletin de la Association pour l’Antiquité Tardive*, 15, p. 69-74.
- RIERA RULLAN, M.; SALAS, M.; MUNAR, M.; ALCAIDE, S.; CAU, M. A. (2009). “El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca): projecte de revisió i adequació”, a *I Trobada d’Arqueòlegs de les illes Balears*, Palma, p. 111-119.
- RIPOLL, G.; VELÁZQUEZ, I. (2013). “Placa de broche de cinturón de tipo bizantino procedente del conjunto eclesiástico de Son Peretó (Mallorca)”, a *Ars auro gemmisque prior. Mélanges en hommage à Jean-Pierre Caillet* (textes réunis par Ch. Blondeau, B. Boissavit-Camus, V. Boucherat et P. Volti), IRCLAMA, University of Zagreb, p. 139-150.
- SALAS, M. (2010). “Museos locales como centros de interpretación del territorio. La experiencia del Museo de Historia de Manacor (Mallorca) y sus yacimientos asociados”, a *V Congreso Internacional de Musealización de Yacimientos Arqueológicos*, Cartagena, p. 41-49.
- SALAS, M. (2013). “El projecte d’adequació i difusió del jaciment tardeoantic de Son Peretó”, *MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8: *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, Manacor, p. 108-111.
- TSANTINI, E.; CAU, M. A.; GURT, J. M. (2013). “Caracterització arqueomètrica de la ceràmica comuna i de cuina de les habitacions del sector oest de Son Peretó”, *MUSA. Revista del Museu d’Història de Manacor*, 8: *El conjunt paleocristià de Son Peretó (Manacor, Mallorca). Excavació i adequació de les habitacions del sector oest*, Manacor, p. 122-140.